

О. Г. Межов – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови, видавничої справи та редагування Волинського національного університету імені Лесі Українки

ОСОБЛИВОСТІ ВЖИВАННЯ РОДОВОГО ВІДМІНКА У ВТОРИННІЙ СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧНІЙ ФУНКЦІЇ ОБ'ЄКТА

Роботу виконано на кафедрі української мови, видавничої справи та редагування ВНУ імені Лесі Українки

У статті проведено системне дослідження об'єктних синтаксем у зв'язку з семантичними типами предикатів. Описано родовий відмінок як морфологічний засіб вираження семантичної категорії об'єкта в елементарних та неелементарних простих реченнях.

Ключові слова: *синтаксема, об'єкт, предикат, відмінок, родовий відмінок.*

Olexandr Mezhev. Features of the use of oblique genitive in the secondary semantic-syntactical function of object.

In the article the systemic investigation of the object syntaxemes in connection with semantic types of predicates was held. Genitive as method of expression of the semantic category of the object in the semantically elementary and non-elementary simple sentence were described.

Key words: *syntaxema, object, predicate, case, genitive.*

Функціональний багатоаспектний аналіз мінімальних синтаксичних одиниць є одним з актуальних завдань сучасного мовознавства. У цьому плані потребує ґрунтовного вивчення сукупність об'єктних синтаксем як визначального різновиду субстанціальних компонентів речення. Вони разом із предикатом формують переважну більшість типів речень української мови, тому без усебічного дослідження цих мінімальних одиниць не можна глибоко пізнати природу речення як основної синтаксичної одиниці, а без

цього неможлива побудова викінченої граматичної теорії. У сучасній українській граматиці проблеми семантичної категорії об'єктності (об'єктних синтаксем) досліджували І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська, А. П. Загнітко, М. Я. Плющ, М. В. Мірченко, Т. Є. Мацицька та ін. Однак недостатньо вивчено відмінкові засоби вираження цих синтаксем. Метою пропонованої статті є детальний опис родового відмінка як морфологічного варіанта об'єктних синтаксем в елементарних та ускладнених простих реченнях сучасної української літературної мови; виявлення специфіки вживання у вторинній для нього семантико-синтаксичній функції об'єкта; з'ясування впливу семантичних типів, валентних класів та морфологічного вираження предикатів на відмінкове варіювання категорії об'єктності; вивчення закономірностей транспозиції родового у сферу об'єктної семантики. Дослідження побудовано на реченневих конструкціях, дібраних з різностильових текстів сучасної української літературної мови.

Об'єктна синтаксема в сучасній українській мові має спеціалізовану форму вираження – знахідний відмінок іменника, проте семантику об'єкта можуть виражати й інші непрямі відмінки у своїх вторинних функціях, зокрема родовий. На морфологічне варіювання об'єктної синтаксеми впливають такі фактори: 1) семантичний тип опорного предиката (дія, стан, якісна ознака); 2) валентний клас опорного предиката (дво–семивалентність); 3) морфологічне вираження опорного предиката (дієслівні форми, предикативний прикметник, віддієслівний іменник, предикативний прислівник); 4) лексико-семантична група опорного предиката (наприклад, дієслова із значеннями волевиявлення, володіння, очікування та ін.; предикативні прикметники, що виражають морально-етичні якості, емоційно-психічний стан людини, фізичні властивості предметів тощо).

Проаналізуємо особливості вживання родового відмінка у вторинній для нього об'єктній функції з урахуванням усіх цих факторів.

Родовий відмінок як один із морфологічних варіантів об'єктної синтаксеми нерідко взаємодіє зі знахідним у цій же функції. Ця взаємодія

ґрунтується на тому, що домінантним об'єктним відмінком у граматичній структурі української мови є знахідний, виражаючи суто відмінкову власне-об'єктну семантику, а родовий виступає підпорядкованим знахідному, передаючи, крім об'єктного відмінкового значення, невластиві категоріальній відмінковій природі супровідні значення. В українській мові за допомогою знахідного відмінка виражається, як правило, чітка окресленість, означеність предмета, а за допомогою родового — неозначеність предмета. У вторинному власне-відмінковому значенні об'єкта родовий відмінок сучасної української мови виявляє специфіку функціонування у придієслівній, приприкметниковій та приприслівниковій позиціях, де він заступає грамеми знахідного відмінка. Такий родовий можна розчленувати на два об'єктні різновиди: родовий партитивний і родовий власне-об'єкта. Передусім за ознакою партитивності відрізняється об'єктний родовий від знахідного в цій же функції. Партитивна семантика родового відмінка є не власне-відмінковою семантикою, а супровідною до відмінкового значення, пов'язаного з об'єктністю. Як зауважує І.Р.Вихованець, „партитивне значення – це вказівка на параметри кількості, що окреслює протиставлення речовин або сукупності предметів за ознакою неозначеності/означеності, тобто те, що інколи узагальнено називають квантифікацією” [6, 72].

У граматичній системі сучасної української мови вживаються два типи родового партитивного: родовий, що виражає неповне охоплення об'єкта дією, і родовий, який виражає повне охоплення об'єкта дією, але з обмеженням у часі її перебігу (родовий об'єкта із значенням тимчасового користування). Як відзначає Д.С.Станишева, лексична база функціонування родового партитивного у сучасній українській літературній мові ширша, ніж у російській, тому що в першій розвинувся той різновид родового партитивного, синтаксико-семантична специфіка якого може бути визначена як вказівка на темпоральне обмеження охоплення об'єкта дією [7, 193].

Більш поширений перший різновид родового партитивного, що вживається для вираження семи об'єкта, який охоплений дією не повністю, а

частково. Названий у цій функції родовим партитивним цей відмінок може позначати речовину — предмет, який при поділі на частини не втрачає своїх понятійних ознак, напр.: *Тоня діловито наливає з бідона води* (О.Гончар); *Бо руський цар не хоче дати німецькому хліба* (У.Самчук); *Я дома: мати подала води* (Г.Косинка); – *Я принесу дров!*(В.Малик); *Чубенкові піднесли з переліска патронів* (Ю.Яновський). У цій ситуації дієслово-предикат називає конкретну дію, яка, переходячи на об'єкт, охоплює його неозначену частину. У позиції родового перебувають іменники, що звичайно являють собою назви речовин або груп деяких предметів у множині (збірні іменники вживаються і в однині), що допускають вираження частковості або подільності (*молоко, вода, хліб, м'ясо, риба, сіль, сир, масло, гриби, яблука, цукор, вино, мед, каша, пісок, глина та ін.*). Такими іменниками керують дієслова дії типу *дати, взяти, купити, принести, насипати, налити, накидати, нарізати, надібрати, зварити, закип'ятити* тощо, які значною мірою співвідносяться з лексико-семантичними особливостями іменників, напр.: *Дали коням вівса*... (Р. Дашкевич); *...служки принесли вина* (П.Загребельний); *А з нив нанесли хліба, динь, кавунів*... (Г. Тютюнник); *Я підносив до рубок цукру*... (Г.Косинка); *Так уже було заведено: заколе хтось першим годованика і обов'язково рознесе сусідам свіжини, припросить на ковбаси, викачає дід Гаврило меду з першого взятку* (В.Скуратівський); *Вчора звечора привезли води* (У.Самчук); *Вітер накидав піску* (Г.Косинка). Зрідка форми родового передають не значення частковості предмета, а лише його відтінок, напр.: *Потім підвівся* (Ждан), *викресав вогню* (В.Малик); *Він (богоборець), дав вогню людям*... (Ю.Мушкетик); *О дай мені сили, моя Україно, творити для тебе і жить!* (В.Сосюра). У наведених вище конструкціях відбувається взаємне семантичне пристосування залежного іменника й дієслова із значенням дії. Іменник у родовому відмінку може бути представлений як форма, що позначає предмет як подільне ціле. На противагу родовому партитивному знахідний об'єкта при тих же дієсловах вказує на повне охоплення об'єкта дією, пор.: *Тобі сьогодні мед, вино і колос Радянська Україна принесла*... (М.Рильський); *Принесу до хати*

чорнобривці (В.Ткаченко); Петро вніс дрова (Б.Грінченко); У калини попросила корали червоні (Д.Павличко).

Другий різновид родового партитивного, що включає широкі шари іменникової лексики (тут виступають іменники, що не допускають вираження частковості, неподільності), зумовлює сполучення цієї форми з дієсловами певного лексичного значення типу *позичити, взяти, дати, дістати, забрати, попросити*, тобто має вузьку лексичну базу дієслівних предикатів, напр.: *У берези позичила білої сорочки, щоб на неї задивлялись хлопці-ясеночки* (Д.Павличко); – *А ти їм рушника за це дала?* (М.Куліш); – *І букваря забрав?* (М.Куліш); *Батько попросив у сусіда лопати.*

Як бачимо, кількість дієслів, при яких можливе протиставлення знахідного і родового об'єктних відмінків, порівняно невелика. Зіставляючи лексичне наповнення родового партитивного і знахідного об'єктного, можна зробити висновок, що непартитивність знахідного сприяє більш широкому охопленню лексичного матеріалу, ніж партитивність родового.

Родовий власне-об'єкта має здатність валентно сполучатися з предикатами стану, які можуть бути репрезентовані дієсловами зі значеннями: а) бажання, волевиявлення, досягнення результату (*хотіти, бажати, воліти, вимагати, домагатися, досягати, жадати, потребувати, прагнути* та ін.), напр.: *А моркви захотілось, аж тремчу весь!* (О.Довженко); *Капітан і дружина хотіли дітей...* (М.Медуниця); *Вона не хотіла того, чого не хотіла, і уперто прагнула того, чого бажала* (О.Гончар); *А Марія все-таки листів від Корнія жадає* (У.Самчук); *Старшина прагнув повернення додому* (М.Медуниця); *Маючи хліб і до хліба, він (колгоспник) прагне прекрасного – до самого денця душі* (М.Подольян); *Сівши ж, можна бути певним, що ніхто не потребує квитка...* (І.Багрянний); *Великий хліб потребує великої душі, сповненої щоденних турбот про засів і про ужинок...* (М.Подольян); *Сільське господарство потребує державної підтримки* (З газети); *Земля живе і вимага пісень* (А.Малишко); б) уникнення об'єкта (*боятися, лякатися, остерігатися, сторонитися, страхатися, уникати, цуратися* і под.), напр.: *А я не*

боюся вовків, – каже Василь Обора (Г.Тютюнник); Не бійся правди, хоч яка гірка (Л.Костенко); Наші предки остерігалися перехресних доріг („Україна в словах”); Сторонилася Михайлина Хомівна спогадів, пов’язаних з війною („Вісник”); Він став цуратися парторга із суворим обличчям в блискучій шкіряній куртці, з наганом при боці (В.Захарченко); Грицько зцурався дівчини такої! (Л.Костенко); І одцурались їх боги... (В.Кобилянський); в) позбавлення об’єкта (позбавляти, зрікатися і под.), напр.: Ти зрікся мови рідної... (Д.Павличко); Зречеться матері безтямної дочка (О.Олесь); г) очікування об’єкта (чекати, очікувати, дочекатися, ждати та ін.), напр.: Моя душа чекає дива... (Д.Павличко); – Чекай, чекай того плану, – говорять голодні, обідрані „кулаки” (У.Самчук); Рая не могла дочекатися свого дня народження (З газети); Жду твоєї ласки хоч малої, як земля у спеку жде дощу (В.Симоненко); Жде спрагла земля плодотворної зливи... (І.Франко); г) стосунку до об’єкта (дотримуватися, триматися, торкатися та ін.), напр.: Повернувшись додому, він торкнувся старого мішка і його серце онімло (У.Сенченко); Слава людині, що перша торкнулась вогню... (Н.Забіла); Вона ледь торкнулась губами його щоки (Г.Тютюнник); д) міри наявності об’єкта (вистачати, бракувати та ін.), напр.: Бракує арфі струн (Леся Українка); На весну зовсім у селянина не стало хліба (Б.Грінченко); е) навчання, опанування об’єктом (учитися, навчатися і под.), напр.: Рихметики й усякої політики вивчимося... (М.Куліш); Хто тебе узяв за руку І до школи на науку вів, щоб розуму навчати? Мати (М.Підгірянк); Навчи мене заповітів своїх (Є.Плужник); Буду я навчатись мови золотої (А.Малишко); є) достатності охоплення об’єкта (напитися, наїстися, наслухатися, надивитися та ін.), напр.: Мавра поривається напитися води з річки... (І.Драч); – Досхочу там наївсь тих кавунів (О.Гончар). Родовим відмінком об’єкта можуть керувати також дієслова співати, стерегти, шукати та ін.: Ми співали солдатських пісень про гармати, землянки, вітри (М.Гірник); – Я шукаю товариша Балашова (С.Григор’єв); Шукай того слова... (М.Куліш); Шукаю в очах поета доброти та довіри (Д.Павличко). Дієслівні предикати в поєднанні з формами родового відмінка

формують в останнього функцію об'єкта стану, тому спеціалізація родового зумовлена лексико-семантичним змістом дієслова. На об'єкт, виражений родовим відмінком при вказаних дієсловах, нашаровується більшою або меншою мірою відтінок частковості, неозначеної кількості, неозначеності взагалі. Однак в сучасній українській мові іноді простежуємо проникнення в об'єктну позицію таких конструкцій знахідного відмінка, внаслідок чого нівелюються ці відтінки, пор.: *Після боїв грала на бандурі та співала пісень...* (В. Захарченко) і *Моя невістка у парку співає пісні* (В.Захарченко); *І України я шукав на карті* (Б.Лепкий) і *Україну я шукав на карті*.

В іменниках чоловічого роду в назвах неістот, зокрема конкретних предметів, трапляються перехід форми родового відмінка іменників чоловічого роду однини від назв неістот у знахідний, тобто простежуємо омонімію форм родового і знахідного відмінків, спричинену появою в знахідному відмінкові флексії родового, при цьому виникає паралелізм форм знахідного, пор.: *Він просить у Хаєцького ножа* (О.Гончар) і *Він просить у Хаєцького ніж*; *Ларивон ... нагострив ножа* (М.Куліш) і *Ларивон нагострив ніж*; *Меча поклав хтось на підлозі* (П. Тичина) і *Меч поклав хтось на підлозі*; *Покрутиш гвинта ... – борщ закипів* (М.Куліш) і *Покрутиш гвинт*; *...він листа того читав* (Л.Костенко) і *Він лист той читав*; *...дружина одного генерала подарувала нам його бінокль і картуз...*(А.Давидов) і *Дружина одного генерала подарувала нам бінокля і картуза*; *...але я б нагана знову взяв...* (В.Сосюра) і *Я б наган знову взяв*. Поява цієї особливості пояснюється впливом іменників, що позначають назви істот. Вплив іменників – назв істот морфологічно відбивається хоча б у тому, що у функції знахідного відмінка може вживатися форма родового відмінка тільки із закінченням *-а*. Обидві відмінкові форми знахідного виражають значення об'єкта і в плані змісту є еквівалентними. Морфологічні ознаки дієслова: перехідність, вид – смислорозрізнювального впливу не мають; самі дієслова називають безпосередню конкретну дію, яка стосується всього об'єму чи обширу предмета. Розрізнення існує у сферах застосування паралельних

відмінкових форм, які для іменників на *-а* обмежені розмовно-побутовим стилем і художньою літературою. Форму знахідного відмінка із закінченням *-а* в іменниках чоловічого роду називають другим знахідним, а не родовим. Для встановлення значення відмінка використовують іменники жіночого роду, які в *знахідному* мають закінчення *-у (-ю)*, напр.: *узяв ніж (ножа)* і *взяв книгу; читаю лист (листа)* і *читаю статтю*. Наявність двох форм знахідного відмінка становить специфічну рису синтаксису української мови [1, 27].

Родовий власне-об'єкта домінує і в заперечних конструкціях, напр.: *Чужих доріг ніколи не топтав* (В.Симоненко); *Злодійства в нас не було, ніхто не замикав дверей* (В.Барка); *Та нема ж у нас дому* (М.Куліш); *Але мати ніколи не залишала ключа від неї ...* (У.Самчук); *Він уперше не взяв грошей із пасажирки* (З газети); *Не зрони сльози, котра не зродить ні життя, ні гніву...* (Н.Кашук); *Душевної витримки сильної тобі не позичить сусід...* (М.Сингаївський); *Ніколи в своєму житті Бачура не чекав так жагуче весни, як цього року* (М.Чабанівський). Однак спостереження показують, що на сучасній стадії розвитку української мови помітна тенденція поширення вживання знахідного відмінка при заперечних дієсловах (в заперечні конструкції дедалі більше проникає знахідний відмінок об'єкта) [2, 20-27; 4, 99-100], напр.: *Але скільки він не задирав голову, скільки не дивився, йому не пощастило побачити ані одної такої штуки* (У.Самчук); *Лічить не буду роки невблаганні* (П.Сингаївський); *Ніяка сила наш ріст не може зупинить* (О.Підсуха); *Ту перлину не дістати ні з печер землі, ні з моря* (В.Самійленко); *Щоб мову свою рідну їх діти не забули...* (Л.Костенко); *Михайло Петрович нікому не дав лопатку...* (А.Давидов). Вираження об'єкта знахідним залежить тут від лексичного значення іменників. Знахідний при заперечних перехідних дієсловах вказує на конкретність, визначеність об'єкта. „Основна лінія розвитку заперечних конструкцій з родовим і знахідним об'єктами, – як слушно зауважує І.Р.Вихованець, – це лінія чіткішої диференціації вживання цих відмінків. Знахідний і родовий після перехідних дієслів із заперечною часткою

не в сучасній українській літературній мові використовуються деякою мірою суб'єктивно, оскільки вибір відмінка часто залежить від сприймання і думки мовця” [5, 122].

У приприкметниковій позиції родовий безприйменниковий як морфологічний варіант об'єктної синтаксеми може мати обов'язковий вияв у мовленні. Він уживається при двовалентних прикметникових предикатах, які вказують на шанобливе ставлення до людини: *вартий, гідний, достойний, невартий, негідний, недостойний*; достатній або недостатній вияв чого-небудь у предметі: *повний, неповний*; моральний чи інтелектуальний стан людини: *свідомий, певний* тощо. Об'єктні компонентами позначають як істоти, так і конкретні неживі предмети, напр.: *Ми вірші пишемо. Проте ми не завжди тих віршів варті* (В.Коротич); *Народ гідний долі високої* (П.Загребельний); *Проклятий і життя правдивого не гідний!* (Б.Лепкий); *Адже не він, владика воєн,... безсмертя більшого достоїн...* (М.Бажан); *Там повен двір любистку* (Л.Костенко); *Бо ті горбочки, лани, ліси – Для мене повні добра й краси* (М.Підгірянкa).

Родовий об'єктний зрідка може валентно сполучатися з предикативними прислівниками, що виражають емоційно-оцінне ставлення людини до інших людей, тварин, предметів і явищ довкілля, напр.: *Мальві жаль було гір...* (Р.Іваничук); *Нам страшно вовка*, а також із заперечними прислівниковими предикатами: *Тож вікон не видно* (М.Куліш); *Не видно йому дна* (Л.Костенко).

У присубстантивній позиції родовий відмінок залежить від віддієслівного іменника і виражає, крім значення об'єкта, ще й атрибутивну семантику. У такому первинному для нього функціонуванні, на відміну від розгляданого вище вторинного, родовий відмінок являє собою внутрішньовідмінкову семантико-синтаксичну транспозицію знахідного відмінка з об'єктною функцією і водночас зовнішню (частиномовну) формально-синтаксичну транспозицію в ад'єктивну сферу [6, 71].

Така транспозиція супроводжує перетворення речення з дієслівними

предикатами і об'єктним знахідним на іменникове словосполучення з опорними віддієслівними іменниками і залежним родовим об'єктно-атрибутивним, напр.: *Учень прочитав повість —> Повість прочитана учнем —> Прочитання повісті учнем.* Як бачимо з наведених прикладів, основна сфера використання родового відмінка – субстантивні словосполучення з опорними віддієслівними іменниками. Речення з таким родовим не належить до елементарних простих речень, а є ускладненими конструкціями з двома предикатами, один з яких стоїть у присудковій позиції, а другий – у позиції підмета чи прислівного другорядного члена речення, напр.: *Виготовлення хліба було своєрідним ритуалом („Україна в словах”); От така і мова була в Дмитра: Не з відчуття краси приходила вона, а з відчуття суворої пережитої необхідності (М.Стельмах); У теплі дні збирання винограду її він стрів (М.Рильський); Якщо слухать мовчання, то звідки народження звуку? (Л.Первомайський); Вживання каші було пов'язане також із народженням дитини („Україна в словах”).* Як бачимо, у первинній семантико-синтаксичних функції – об'єктно-атрибутивній – родовий відмінок засвідчує суперечливі граматичні ознаки. Він транспонує об'єктну семантику знахідного придієслівного відмінка, підпорядковуючись віддієслівним іменникам, з одного боку, а у формальному плані перебуває у позиції прикметника, залежачи від дериватів-іменників, і тому набуває у цій позиції атрибутивних нашарувань на об'єктну семантику, з іншого, пор.: *читання книги — читати книгу, написання статті – написати статтю, проводити урок – проведення уроку, перевезення пасажирів – перевозити пасажирів, розподіляти майно – розподіл майна, прибирати аудиторію – прибирання аудиторії, вивчати мови – вивчення мов, збирати врожай – збирання врожаю* тощо.

Отже, морфологічна варіантність об'єктної синтаксеми групується навколо знахідного і родового відмінків, їх взаємовплив і взаємопроникнення відбивають характер змін у відмінковій системі сучасної української мови. У цьому плані заслуговує на увагу твердження І.Р.Вихованця: „Зони

співвідносності знахідного і родового об'єктних досить точно характеризують градацію пунктів їх зближення — від зони порівняно віддаленого зближення за ознакою непартитивність / партитивність до зони найбільшого зближення, тобто злиття двох форм у знахідному відмінку” [5, 123]. Вторинні об'єктні функції родового відмінка входять підпорядкованими елементами в об'єктну семантико-синтаксичну парадигму та є наслідком його транспозиції в семантико-синтаксичну зону знахідного. У результаті переміщення родового відмінка в центральну об'єктну позицію нейтралізуються його первинні функції. У зв'язку з цим родовий слід розглядати як лексико-комбінаторний варіант знахідного об'єктного – основного засобу вираження об'єктної функції. Найчастіше такі форми родового виступають у придієслівній правобічній валентній позиції речення, однак можуть також активно функціонувати у приприкметниковій позиції, зрідка – при словах категорії стану. У присубстантивній позиції родовий виражає об'єктно-атрибутивну семантику, яка на відміну від інших об'єктних значень, є для нього не вторинною, а первинною.

У пропонованій статті зосереджено увагу лише на деяких аспектах вивчення категорії об'єктності, а саме особливостях функціонування одного з непрямих відмінків сучасної української мови у сфері об'єктної семантики. Подальші наукові розвідки в цьому плані передбачають ґрунтовний опис усіх морфологічних і позиційних варіантів об'єктної синтаксеми в їх тісному взаємозв'язку, що дасть змогу здійснити системний функціональний аналіз цієї мінімальної синтаксичної одиниці.

Література

1. Безпояско О. К., Городенська К. Г., Русанівський В. М. Граматика української мови. Морфологія. – К.: Либідь, 1993. – 336 с.
2. Вихованець І.Р. Синтаксис знахідного відмінка в сучасній українській літературній мові. – К.: Наук. думка, 1971. – 120 с.
3. Вихованець І. Р. Прийменникова система української мови. – К.:

Наук. думка, 1980. – 286с.

4. Вихованець І. Р. Система відмінків української мови. – К.: Наук. думка, 1987. – 232 с.

5. Вихованець І. Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. – К.: Наук. думка, 1992. – 222 с.

6. Вихованець І. Р., Городенська К.Г. Теоретична морфологія української мови: Академ. граматика укр. мови/ І. Вихованець, К. Городенська; За ред. І. Вихованця. – К.: Унів. вид-во “Пульсари”, 2004. – 400 с.

7. Станишева Д.С. Винительный падеж в восточнославянских языках. – София: БАН, 1966. – 295с.